

Univerzita Komenského v Bratislave
Rímskokatolícka cyrilometodská
bohoslovecká fakulta

ThLic. Michal Mališ

Autoreferát dizertačnej práce

**Vývoj motívu obrátenia v synoptických evanjeliách a jeho
repcia vo Vulgáte
Textologický a teologický výskum pojmov „metanoéo“,
„epistréfo“ a „metamélomai“**

na získanie: **akademického titulu „doktor“**
v študijnom odbore doktorandského štúdia: **teológia**
študijný program: **katolícka teológia**

BRATISLAVA 2023

Dizertačná práca bola vypracovaná v externej forme doktorandského štúdia na Univerzite Komenského v Bratislave, Rímskokatolíckej cyrilometodskej bohosloveckej fakulte.

Predkladateľ: **ThLic. Michal Mališ**
RKCMBF UK Bratislava

Školiteľ: **doc. SSDr. Blažej Štrba, PhD.**
RKCMBF UK Bratislava

Oponenti: **prof. ThDr. Pavol Farkaš, PhD.**
RKCMBF UK Bratislava

doc. ThDr. Branislav Kľuska, PhD.
PeF KU Ružomberok

ThDr. Igor Hanko, PhD.
BÚ Nitra

Autoreferát bol rozoslaný: 1.12.2023

Obhajoba dizertačnej práce sa koná **20.12.2023 o 10.00**

pred komisiou pre obhajobu dizertačnej práce v študijnom programe doktorandského štúdia katolícka teológia vymenovanou dekanom fakulty dňa 24.11.2023 pre študijný odbor teológia na Univerzite Komenského v Bratislave, Rímskokatolíckej cyrilometodskej bohosloveckej fakulte

Doc. ThDr. Jozef Jančovič, PhD.
dekan RKCMBF UK,
Kapitulská 26, Bratislava

Obrátenie v zmysle zmeny života patrí medzi kľúčový motív spirituality, liturgie a duchovného života tak Cirkvi ako spoločenstva, ako aj života jednotlivcov. Predkladaná práca mala prispieť k prehĺbeniu pohľadu na obrátenie exegeticko-teologickým skúmaním synoptických evanjelií v tých častiach, kedy sa o tomto motíve zmieňujú. Išlo teda o biblický, konkrétne synoptický pohľad na motív obrátenia. Predkladaná práca skúmala, akú konkrétnu podobu dali obráteniu synoptické evanjeliá v širokom sémantickom poli gréckych pojmov v pôvodnom texte, počnúc vonkajším fyzickým obrátením až po jednotlivé vnútorné procesy v zmysle zmeny života. Autor v práci predložil tri základné grécke pojmy pre motív obrátenia v synoptických evanjeliách, a to ἐπιστρέφω, μεταμέλομαι a μετάνοια / μετανοέω. K nim boli pridané ešte dva príbuzné pojmy στρέφω a ἀποστρέφω. Výskyty týchto pojmov boli skúmané v rámci každého synoptika zvlášť, a potom aj porovnávané so zameraním na intertextové vzťahy v celom synoptickom diele. Autor práce ďalej predstavil preberanie predmetných gréckych pojmov a ich významu do Vulgáty. Zároveň bolo predstavené, akým spôsobom boli do niektorých slovenských prekladov Svätého písma prebraté grécke a latinské pojmy pre obrátenie. K objasneniu motívu obrátenia prispelo aj skúmanie využitia predmetných pojmov v diele Jozefa Flávia.

V úvode prvej kapitoly bol vymedzený sémantický význam predmetných pojmov. Sloveso ἐπιστρέφω má význam fyzického obrátenia a návratu, ale aj obrátenia sa k Bohu. Ak pomenúva obrátenie v zmysle zmeny života, vyjadruje už hotový proces, úplnú zmenu ľudskej osoby. Druhý základný pojem pre obrátenie, sloveso μεταμέλομαι, popisuje pocity ľútosti. Tretí dvojslovný pojem pre obrátenie, μετάνοια / μετανοέω, vyjadruje kľúčovú zmenu zmýšľania v procese obrátenia. Príbuzné pojmy ako στρέφω a ἀποστρέφω majú tiež význam fyzického obrátenia, ale aj odvrátenia, vrátenia na pôvodné miesto, či poburovania. Následnou textovou kritikou

veršov v synoptickom diele s predmetnými pojmami pre obrátenie autor prišiel k záveru, že hoci je zaznamenaných niekoľko textových variantov týkajúcich sa priamo predmetných pojmov, nemajú dopad na podstatnú zmenu chápania textu vzhľadom na motív obrátenia. V textovej kritike nebol nájdený príklad, kedy by jeden grécky pojem pre obrátenie bol nahradený iným, teda nedošlo k posunu vo význame pojmu a v interpretácii textu.

Po vyhodnotení textovej kritiky v druhej kapitole autor predstavil kontextualizáciu jednotlivých zmienok o obrátení v synoptickom diele. Exegetickým výkladom priblížil zmienky predmetných pojmov u každého synoptika zvlášť, ako aj u všetkých synoptikov naraz, a nakoniec vyhodnotil ich využitie v intertextových vzťahoch celého synoptického diela.

Najprv boli skúmané výskyty slovesa ἐπιστρέφω. V Markovom evanjeliu sloveso ἐπιστρέφω pomenúva dve Ježišove fyzické obrátenia (5,30; 8,33). Jedenkrát je použité v zmysle zmeny života (4,12), kedy Marek uvádza neobrátenie nielen ako prekážku uzdravenia (Iz), ale aj ako prekážku odpustenia.

U Matúša je sloveso ἐπιστρέφω doplnené aj dvomi príbuznými termínmi, a to στρέφω a ἀποστρέφω. Sloveso στρέφω pridáva význam nadstavenia líca (5,39) a vrátenia peňazí (27,3), sloveso ἀποστρέφω význam neodvrátenia sa (5,42) a vrátenia na pôvodné miesto (26,52). Zhodným gramatickým tvarom slovesa στρέφω je vyjadrené aj dvojnásobné Ježišove fyzické obrátenie (9,22; 16,23). Obrátenie v zmysle zmeny života je raz vyjadrené slovesom ἐπιστρέφω (13,15) a raz slovesom στρέφω (18,3).

Lukáš, podobne ako Matúš, sedemkrát použil sloveso στρέφω na označenie Ježišových fyzických obrátení, a to až sedemkrát v zhodnom gramatickom tvare (7,9; 7,44; 9,55; 10,23; 14,25; 22,61; 23,28). V Lukášovom evanjeliu sloveso ἐπιστρέφω dvakrát vyjadruje zmenu života (1,16; 1,17).

Príbuzný termín ἀποστρέφω nadobúda význam poburovania (23,14).

Sloveso ἐπιστρέφω s príbuzným výrazom στρέφω dostáva u synoptikov význam najmä vzhľadom na Ježišove fyzické obrátenia. Marek ich vyjadril tvarom ἐπιστραφεῖς a Matúš s Lukášom slovesom στραφεῖς. Za zhodným gramatickým tvarom participia pasívneho aoristu môžeme vidieť zámer synoptikov vyčleniť tento tvar len pre Ježišove fyzické obrátenia, čím sa dostávajú do vzťahu v celom synoptickom diele a je podčiarknutá ich dôležitosť. Ved' všetky Ježišove obrátenia kontextovo a tematicky spája viera, Peter a ženy, teda kľúčové skutočnosti Ježišovej náuky a poslania. Viera sa stala nenahraditeľným predpokladom Petrovho obrátenia, Peter je zase jediným konkrétnym protagonistom obrátenia ako celkovej premeny človeka v zmysle ἐπιστρέφω u synoptikov, a zase ženy trpiace chorobou, v stave hriešnosti a plaču sa predstavujú nielen ako nositeľky viery, ale zastupujú aj skupinu slabých a menejcenných, ku ktorým bol Ježiš osobitným spôsobom poslaný. Tieto Ježišove obrátenia vyjadrujú, že to Ježiš sa obracia ako prvý, aby sa človek mohol obrátiť k nemu.

Potom boli skúmané výskyty slovesa μεταμέλομαι. Toto sloveso nachádzame len v Matúšovom evanjeliu (21,29; 21,32; 27,3). Týmto slovesom je vyjadrený vnútorný pocit ľútosti prvého syna, ktorého otec požiadal o prácu vo vinici (21,29) a Judášova ľútosť po zrade Ježiša (27,3). Matúš ich pocity zjednotil aj gramatickou zhodou použitého slovesného tvaru. Tieto dve zmienky o ľútosti, ako aj jej absencia u židovských predstavených, sú umiestnené do blízkosti Ježišovho umučenia. Vzhľadom na túto skutočnosť umučenia najmä Judášova ľútosť dostáva črtu nádeje.

Tretím skúmaným dvojslovným pojmom bol μετάνοια / μετανοέω. Marek zmenu zmýšľania začlenil do ohlasovania tak Jána Krstiteľa (1,4), ako aj Ježiša (1,15) a Dvanástich (6,12), čím jej dal kľúčovú autoritu. Svoje zmienky o zmene zmýšľania

prepája s Jánom Krstiteľom. Podobne aj u Matúša je zmena zmýšľania spätá s postavou Jána Krstiteľa a spomínaná v súvislosti s mestami. Ešte viac tému zmeny zmýšľania s mestami spojil evanjelista Lukáš, ktorý najviac zo synoptikov použil skúmaný dvojslovný pojem. Lukáš uvádza jedinú popaschálnu zmienku o zmene zmýšľania v synoptickom diele (24,47), v ktorej sa jej ohlasovanie z konkrétneho mesta rozšíri na všetky národy. Zmienky o zmene zmýšľania Lukáš spája s Ježišovými učeníkmi, ktorí sa stávajú súčasťou Ježišovho ohlasovania zmeny zmýšľania hriešnikom, a zároveň jej ohlasovateľmi tak ako Ježiš. Zmienky o zmene zmýšľania u Lukáša často vyplynuli z konfrontácie s farizejmi a zákonníkmi, ktorí boli v opozícii Ježišovho postoja k hriešnikom. Lukáš prišiel aj s radikálnou požiadavkou zmeny zmýšľania, ktorá má silu zachrániť pred zahynutím (13,3.5).

Zmena zmýšľania je u synoptikov výrazne spätá s postavou a účinkovaním Jána Krstiteľa, ktorý vytvára základ pre jej ďalšie rozvíjanie v celom diele. Adresátov tejto zmeny najviac konkretizoval Lukáš, ku ktorej privádza až konkrétneho brata v spoločenstve učeníkov. Zmena zmýšľania podľa Marka (1,4) a Lukáša (3,3; 24,47) je nevyhnutnou podmienkou pre odpustenie hriechov. Zmienky o zmene zmýšľania, aj vzhľadom na gramatické tvary, nesú výraznú črtu prítomnosti, neustále trvanie procesu zmeny zmýšľania.

Po kontextualizácií zmienok o obrátení a po skúmaní špecifik motívu obrátenia v synoptickom diele boli v tretej kapitole skúmané preberania predmetných pojmov vo Vulgáte. Prehľadnou formou v tabuľkách boli porovnané zmienky o obrátení v gréckom texte s totožnými výskytmi vo Vulgáte. Zároveň boli uvedené aj preklady predmetných pojmov do slovenčiny v štyroch slovenských vydaniach Svätého písma. Na základe týchto porovnaní mohol autor vypozerovať tendencie Vulgáty pri preberaní predmetných gréckych pojmov, vyjadrujúcich motív obrátenia.

Grécke sloveso ἐπιστρέφω Vulgáta najčastejšie preberá slovesom *convertó*, prípadne *revertor*. Všetky Ježišove fyzické obrátenia preberá zhodným gramatickým tvarom *conversus*, čím korešponduje s gréckym textom, kde je tiež gramatická zhoda výrazov, najevidentnejšia u Lukáša.

Sloveso μεταμέλομαι Vulgáta preberá substantívom *paenitentia* spojeným s tvarmi sloviess *moveó*, *habeó* a *dúco*. Zhoda vnútornej ľútosti prvého syna z podobenstva a Judáša je poznačená výkladovou tendenciou Vulgáty. Hoci subst. *paenitentia* je zhodné, slovesnými tvarmi u prvého syna vyjadrila ľútosť ako prvotný podnet a u Judáša ako sprevádzajúci jav celého jeho konania.

Tretí dvojslovný pojem pre obrátenie, μετάνοια / μετανοέω, Vulgáta preberá, podobne ako pri μεταμέλομαι, substantívom *paenitentia* s tvarmi slovesa *agó* a *habeó* alebo slovesom *paeniteó*. Tým, že Vulgáta rovnakým substantívom *paenitentia* v spojení s tvarmi sloviess prebrala μεταμέλομαι a aj μετάνοια / μετανοέω, zaostala za citlivosťou gréckeho textu. Vyjadrila vnútornú ľútosť a vonkajšiu nápravu, no dostatočne nezaznamenala zlomový bod zmeny zmýšľania, ktorým počiatočná ľútosť prechádza do vonkajšieho konania nápravy. Aj slovenské preklady kopírujú viac práve jednotlivé voľby Vulgáty, čím sa vlastne, v určitých prípadoch, vzdialili od špecifických gréckych výrazov. Následkom toho slovenčina viac reflektuje neskoršiu voľbu Vulgáty, zameranú na pokánie, a nie pôvodinu, v ktorej sa dáva dôraz na onú premenu zmýšľania (napr. „kajajte sa“ v Mk 1,15).

Po skúmaní preberania gréckych pojmov pre obrátenie do Vulgáty v synoptických evanjeliách sa autor v štvrtej kapitole vrátil do gréckych textov židovského historika Jozefa Flávia, aby aj v jeho diele skúmal využitie a sémantický význam predmetných pojmov pre obrátenie. Sloveso ἐπιστρέφω dostáva vo Fláviomvom diele význam najmä fyzického obrátenia alebo návratu. V dvoch prípadoch sa blíži k významu zmeny života,

a to v spätnom pohľade na Božiu ochranu, motivujúcu k zmene života a v konkrétnej postave kráľa Joziáša, odvádzajúcej od modloslužby. Aj príbuzný termín στρέφω dostáva väčšinou významy fyzického obrátenia a sloveso ἀποστρέφω význam odvrátenia. Flávius uvádza aj substantívum ἐπιστροφή, ktoré má význam pozornosti alebo starostlivosti. Sloveso μεταμέλομαι dostáva vo Fláviom diele význam oneskorenej ľútosti, ktorá prichádza po vykonaní zlého skutku a nesie v sebe možnosť nápravy. Flávius vo svojom diele používa aj príbuzné termíny od μεταμέλομαι, a to substantíva μεταμέλεια a μετάμελος. Dvojslovný pojem μετάνοια / μετανοέω má vo Fláviom diele aj význam výčitiek svedomia. Sloveso μεταμέλομαι a dvojslovný pojem μετάνοια / μετανοέω sa stretajú vo význame zmeny zmýšľania v prípadoch, keď táto vnútorná zmena môže mať zásadný dopad na budúcnosť, napr. zachrániť mesto alebo dosiahnuť odpustenie. Tieto prípady naozaj vyjadrujú kľúčovú rolu zmeny zmýšľania, ktorá je prítomná aj v procese obrátenia v zmysle zmeny života. Pojem μετάνοια / μετανοέω dostáva vo Fláviom diele v porovnaní so synoptickým dielom vo väčšine zmienok viac význam ľútosti, než zmeny zmýšľania.

V časti práce *Status questionis* autor spomenul tendenciu pri výklade motívu obrátenia v 30. – 80. rokoch 20. stor., ktorá nepredpokladala vplyv gréckej nekresťanskej literatúry na evanjeliové grécke pojmy pre obrátenie, najmä na dvojslovný pojem μετάνοια / μετανοέω. Absenciu spojenia medzi gréckou profánnou literatúrou a synoptickým vnímaním obrátenia však nepotvrdilo ani skúmanie v rámci predloženej práce. Skôr naopak, potvrdilo synoptické diferencovanie jednotlivých etáp motívu obrátenia vyžívajúc bohatosť gréckeho jazyka a ukázalo, že synoptické dielo nepodceňuje vážnosť myslenia jedinca či spoločenstva, tak váženého v gréckej literárnej tvorbe. Teda spojenie medzi nekresťanskou literatúrou a synoptickým dielom sa stáva zrejším, a prejavuje sa aj v synoptickom vnímaní motívu obrátenia. Grécky text neopomenul vážnosť vnútornej

premeny, ktorá sa potom navonok prejaví konaním pokánia. Vulgáta začala preberať grécke pojmy pre obrátenie do latinčiny, no pri ich preberaní sa nevyhla významovému zaostaniu za citlivosťou gréckeho textu. Tým však vlastne predbehla jednu kľúčovú etapu obrátenia, keď hneď prešla k pokániu, k vonkajšiemu úkonu obrátenia, dostatočne nedoceniac rozhodujúci moment vnútornej premeny myslenia. Toto zaostanie za citlivosťou textu a predbehnutie kľúčového momentu pri obrátení je najviditeľnejšie pri preberaní pojmu μετανοια / μετανοέω. Prejavilo sa to potom aj v slovenských prekladoch Svätého písma, ktoré viac reflektujú Vulgátu. Autor uviedol tri konkrétne príklady v slovenskom preklade, kedy je viditeľný rozdiel medzi gréckym textom, dávajúcim dôraz na myslenie a Vulgátou, zdôrazňujúcou pokánie. V prvom príklade autor spomenul úvod Ježišovej verejnej činnosti, kde sa nachádza jeho výzva k obráteniu (Mk 1,15; Mt 4,17). V slovenských prekladoch je uvedené „kajajte sa“ alebo „robte pokánie“. Podľa gréckeho textu by bol však zodpovedajúci preklad „meňte zmýšľanie“. Grécky text zdôrazňuje Ježišov úvodný apel na zmenu myslenia, nie hneď na konkrétne konanie. Ako druhý príklad bol uvedený Lk 5,32, kde Ježiš vyjadril povolanie hriešnikov k obráteniu. Slovenský preklad uvádza, že Ježiš prišiel volať hriešnikov, „aby sa kajali“. Grécky text tu uvádza Ježišovo volanie hriešnikov k „zmene zmýšľania“. Ježiš ich prišiel volať v prvom rade k vnútornej premene, ktorá privádza k vonkajšiemu pokániu. Potom preklad by mal znieť: „Neprišiel som volať spravodlivých, ale hriešnikov na zmenu zmýšľania.“ Tretím príkladom významového odtieňa medzi gréckym textom a Vulgátou bolo Ježišovo zdôraznenie sily obrátenia v súvislosti so zahynutím. V Lk 13,3.5 je v slovenskom preklade zdôraznené konanie pokánia, ktorého absencia privedie človeka k zahynutiu. Grécky text spomína zmenu zmýšľania. Ak bude chýbať, človek neunikne zániku. Tým však zmenu zmýšľania aj vyzdvihol, lebo už zmena v myslení, nie až v konaní, má silu zachrániť človeka

pred zahynutím. Z tohto dôvodu v Lk 13,3.5 autor navrhol preklad: „Ale ak ale ak vy *ste nemenili zmysľanie*, všetci podobne zahyniete.“ Aj tieto tri príklady poukázali na zdôraznenie dôležitosti myslenia v pôvodnom texte, a teda aj na jeho príbuznosť s gréckym kultúrnym kontextom, ale aj vplyv Vulgáty, dávajúci dôraz viac na výsledok vnútornej premeny v konaní.

Skúmanie motívu obrátenia v pôvodných textoch ako aj v preberaní do Vulgáty však ukázalo aj dopĺňanie sa gréckej a latinskej tradície. Zatiaľ čo tá grécka dáva dôraz na vnútornú premenu, tá latinská dbá na jej konkrétne prejavenie sa v konaní.

V predkladanej práci autor priniesol pohľad na motív obrátenia v synoptických evanjeliách. Postupným textovo-kritickým, gramatickým a exegetickým prístupom predstrel obrátenie nielen ako terminologickú záležitosť, ale ako motív s dopadom na správne teologické myslenie a potom aj konanie. Poukázal na preberanie tohto motívu do Vulgáty, ktorá zastupuje veľkú latinskú tradíciu s veľkým významom a vplyvom na vývoj teologického myslenia. Zároveň svoje uvažovanie a úsilie správne chápať antické prostredie, v ktorom sa vyvíjal synoptický motív obrátenia, podoprel mimobiblickým dielom Jozefa Flávia. Načrtol aj súčasné vnímanie tohto motívu v niektorých slovenských prekladoch Svätého písma, aby bolo zrejmé úsilie o prekladovú presnosť i odchýlenia od rýdzosti významu pôvodného textu. Autor dospel k záveru, že čím viac sa pri prekladoch pridržalo pôvodného textu, s citlivosťou aj na jemné významy, dosiahlo sa priblíženie k prvotnému zámeru svätopiscov, kedy je adresát zasiahnutý posolstvom textu v jeho plnej sile a účinnosti, nevynímajúc tak dôležitú skutočnosť, akou je obrátenie v zmysle zmeny života. Zároveň svojou prácou chcel prispieť k správne mu chápaniu motívu obrátenia v spiritualite a liturgií Cirkvi ako spoločenstva, ale aj v duchovnom živote jednotlivcov.

SUMMARY

The aim of our work is to point out the original meaning of conversion, which is expressed by three basic Greek terms, which are ἐπιστρέφω, μεταμέλομαι and μετάνοια / μετανόω. Two related terms with the term ἐπιστρέφω are added to the three basic terms, namely στρέφω and ἀποστρέφω. The work presents the further development of the motive of conversion when it was adopted into the Vulgate and its influence on some Slovak translations of the Holy Scriptures. In parallel with the synoptic view, the motive of conversion is also presented in the work of Josephus Flavius.

After the semantic field of the subjects of the Greek terms for conversion, we examined their occurrences within each synoptic separately, and then we moved on to their inclusion in the entire synoptic work and in intertextual relationships. We proceeded similarly when examining the adoption of Greek terms for conversion to the Vulgate. We have listed the Latin expressions by which the Vulgate adopts the Greek terms for conversion and its tendency in perceiving the motif of conversion. We also pointed out the impact of the Vulgate when translating the subject terms in some Slovak translations of the Holy Scriptures. When examining the work of Josephus Flavius, we presented the semantic meaning of the subject terms for conversion within the context of individual works. We did our exegetical-theological research at the level of semantic, text-critical, literary-narrative, translation and historical.

In the first chapter, we devoted ourselves to defining the semantic field of Greek terms for conversion and textual

criticism of their occurrences in the synoptic work. In the second chapter, we introduced the contextualization of individual subject terms within the synoptic work, as well as their intertextual relationships. The third chapter approached the transfer of the motive of conversion from the original texts to the Vulgate, with an impact on Slovak translations. We presented the motive of conversion in the work of Josephus Flavius in the fourth chapter.

Semantic, literary and exegetical-theological investigation, to reflect the physical to the relevant term στρέφω in view of the conversion of Jesus, expressed in its same grammatical form. The verb μεταμέλομαι is connected with Judas' feeling of regret, which, although it did not lead him to change his mind, gives his action a feature of hope. The two-word term μετάνοια / μετανοέω in turn, describes the decisive point in the process of conversion, which disposes for the forgiveness of sins and emphasizes internal transformation. The Vulgate adopted these terms, but by merging the terms μεταμέλομαι and μετάνοια / μετανοέω into one term *paenitentia*, it did not sufficiently express the key position of the internal change of mind. The team also includes Slovak translations, focused more on external repentance. The motive of conversion in the work of Josephus Flavius confirmed the irreplaceable place of a change of mindset, which fundamentally affects future realities. However, the examination of the conversion motif also showed the addition of the Greek and Latin tradition. While the Greek one emphasizes the internal transformation, the Latin one pays attention to its concrete manifestation in action.

Zoznam bibliografických odkazov

Pramene

Biblia. Písmo Sväté Starej a Novej zmluvy. Londýn: Slovenská evanjelická cirkev a.v. v ČSSR v Spojených biblických spoločnostiach, 1979. ISBN 0-564-03222-0.

Biblia. Slovenský ekumenický preklad s deuterokánonickými knihami. Banská Bystrica: Slovenská biblická spoločnosť, 2012. ISBN 978-80-85486-72-8.

Sväté písmo s komentármi a margináliami Jeruzalemskej Biblie. Trnava: Dobrá kniha, 2012. ISBN 978-80-7141-739-2.

NESTLE, Erwin, ALAND, Kurt et al. *Novum Testamentum Graece.* 28. vyd. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2012. ISBN 978-3-438-0514-0.

RAHLFS, Alfred. *Septuaginta.* Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1979. ISBN 3-438-05121-4.
Sväté písmo Starého i Nového zákona. Rím: SÚSCM, 1995.

WEBER, Robert, GRAYSON, Roger. *Biblia Sacra Vulgata. Editio quinta.* Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2007. ISBN 978-3-438-05303-9.

Slovníky

BROWN, Colin ed. *The New International Dictionary of the New Testament Theology, Vol. I: A-F. Translated, with Additions and Revisions, from the German Theologisches Begriffslexikon zum Neuen Testament, edited by L. Coenen, E. Beyreuther and H. Bietenhard.* Grand Rapids: Zondervan, 1975. ISBN 0-310-21890-X.

LOUW, Johannes, NIDA, Eugene. *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains, Vol. 1*. New York: United Bible Societies, 1989. ISBN 0-8267-0344-5.

HARDEN, John Mason. *Dictionary of the Vulgate New Testament*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1921. ISBN 978-1843560173.

PANCZOVÁ, Helena. *Grécko-slovenský slovník. Od Homéra po kresťanských autorov*. Bratislava: Lingea, 2012. ISBN 978-80-8145-021-1.

ŠPAŇÁR, Július, HRABOVSKÝ, Jozef. *Latinsko-slovenský, slovensko-latinský slovník*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1987.

VAAN, de Michiel. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden, Boston: Brill, 2008. ISBN 978-90-04-16797-1.

Ostatná literatúra

ALBRIGHT, Wiliam, MANN Christopher. *Matthew. Introduction, Translations, and Notes*. New York: Doubleday, 1971. ISBN 0-385-08658-X.

BAILEY, Jon. *Repentance in Luke-Acts*. Ph.D. Dissertation. University of Notre Dame, 1993.

BODA, Mark, *'Return to Me': A biblical theology of repentance*. Downers Grove: InterVarsity Press Apollos, 2015. ISBN 978-0-8308-2637-7.

BÜCHLER, Adolf. *Studies in Sin and Atonement in the Rabbinic Literature of the First Century*, New York: Ktav, 1967.

CARLSTON, Charles. *Metanoia and Church Discipline in the New Testament*. Ph.D. Dissertation, Harvard University, 1958.

DIRKSEN, Aloys. *The New Testament Concept of Metanoia*. Washington, D.C.: The Catholic University of America, 1932.

DUBOVSKÝ, Peter ed. *Abdiáš, Jonáš, Micheáš. 2. zväzok*. Trnava: Dobrá kniha, 2010. ISBN 978-80-7141-690-6.

DUBOVSKÝ, Peter ed. *Marek. Komentáre k Novému zákonu, 1. zväzok*. Trnava: Dobrá kniha, 2013. ISBN 978-80-7141-792-7.

FARKAŠ, Pavol. *Naratívne umenie evanjelistu Lukáša*. Bratislava-Nitra: Univerzita Komenského v Bratislave, Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta, Kňazský seminár sv. Gorazda v Nitre, 2007. ISBN 978-80-88696-48-3.

FITZMYER, Joseph. *The Gospel according to Luke I-IX*. New York: Doubleday, 1981. ISBN 0-385-00515-6.

FITZMYER, Joseph. *The Gospel according to Luke X-XXIV*. New York: Doubleday, 1983. ISBN 0-385-15542-5.

FLAVIUS, Josephus. *O starobylosti Židů (Odpověď Apiónovi)*. Praha: Odeon, 1998. ISBN 80-207-0563-5.

FLAVIUS, Josephus. *Válka židovská*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1965.

FRANCE, Richard. *The Gospel of Matthew*. Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans, 2007. ISBN 978-0-8028-2501-8.

GOETZMAN, Jürgen. μετάνοια. In BROWN, Colin ed. *The New International Dictionary of the New Testament Theology, Vol. I: A-F. Translated, with Additions and Revisions, from the German Theologisches Begrifflexikon zum Neuen Testament, edited by L. Coenen, E. Beyreuther and H. Bietenhard*. Grand Rapids: Zondervan, 1975. ISBN 0-310-21890-X.

HAMILTON, Catherine Sider. The Death of Judas in Matthew: Matthew 27:9 Reconsidered. In: *Journal of Biblical Literature*. 2018, roč. 137, č. 2, s. 419-437. ISSN 0021-9231.

HERIBAN, Jozef. *Príručný lexikón biblických vied*. Rím: Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda, 1992.

HOUGHTON, Hugh. *The Latin New Testament: A Guide to Its Early History, Texts, and Manuscripts*. Oxford: Oxford University Press, 2016. ISBN 978-0-19-874473-3.

CHAMBERLAIN, William. *The Meaning of Repentance*. Philadelphia: Westminster Press, 1943.

LANGLEY, Wendell. The Parable of the Two Sons (Matthew 21:28-32) against Its Semitic and Rabbinic Backdrop. In: *The Catholic Biblical Quarterly*. 1996, roč. 58, č. 2, s. 228-243. ISSN 0008-7912.

LAPKO, Róbert ed. *Lukášovo evanjelium. Nový preklad a krátky komentár*. Bratislava: Postoj Media, s. r. o., 2021. ISBN 978-80-89994-31-5.

LAUBACH, Fritz. ἐπιστρέφω. In BROWN, Colin ed. *The New International Dictionary of the New Testament Theology, Vol. I: A-F. Translated, with Additions and Revisions, from the German Theologisches Begrifflexikon zum Neuen Testament, edited by*

L. Coenen, E. Beyreuther and H. Bietenhard. Grand Rapids: Zondervan, 1975. ISBN 0-310-21890-X.

LAUBACH, Fritz. μεταμέλομαι. In BROWN, Colin ed. *The New International Dictionary of the New Testament Theology, Vol. I: A-F. Translated, with Additions and Revisions, from the German Theologisches Begrifflexikon zum Neuen Testament, edited by L. Coenen, E. Beyreuther and H. Bietenhard.* Grand Rapids: Zondervan, 1975. ISBN 0-310-21890-X.

MALIŠ, Michal. Prečo zmizli bezbožní z evanjelií? Textový variant v Lk 5,32 a jeho dopad na interpretáciu. In: *Studia Biblica Slovaca.* 2022, roč. 14, č. 1, s. 67-91. ISSN 1338-0141.

MALIŠ, Michal. Špecifiká Lukášovho pohľadu na mesto v treťom evanjeliu. In: *Acta facultatis theologiae Universitatis Comenianae Bratislaviensis.* 2023, roč. 20, č. 1, s. 168-185. ISSN 2644-6928.

MAREČEK, Petr. *Evangelium podle Lukáše.* Praha: Centrum biblických studií AVČR a UK, Česká biblická společnost, 2018. ISBN 978-80-7545-065-4.

MICHEL, O. “Die Umkehr nach der Verkündigung Jesu”. In: *Evangelische Theologie.* 1938, roč. 4, č. 5, s. 403-413.

MOLONEY, Francis. Mark 6:6b-30: Mission, the Baptist, and Failures. In: *The Catholic Biblical Quarterly.* 2001, roč. 63, č. 4, s. 647-663. ISSN 0008-7912.

MRÁZEK, Jiří. *Evangelium podle Matouše.* Praha: Centrum biblických studií AVČR a UK, Česká biblická společnost, 2015. ISBN 978-80-87287-44-6.

NAVE, Guy. *The Role and Function of Repentance in Luke-Acts*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002. ISBN 978-1-58983-031-8.

NOLLAND, John. *World Biblical Commentary 35B. Luke 9:21 – 18:34*. Dallas: Word Books, 1993. ISBN 0-8499-0254-1.

NOTLEY, Steven, AVIAM, Mordechai. Searching for Bethsaida: The Case for El-Araj. In: *Biblical Archeology Review*. 2020, roč. 46, č. 2, s. 28-39. ISSN 0098-9444.

OMANSON, Roger. *A Textual Guide To The Greek New Testament*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 2006. ISBN 978-3-438-06044-0.

PANCZOVÁ, Helen. *Latinčina. Vysokoškolská učebnica, 2. diel*. Bratislava: Lingea, 2019. ISBN 978-80-8145-208-6.

PEPPARD, Michael. Mary Magdalene's Turn. Text Critism and Reception History of John 20,16. In: *Ephemerides Theologicae Lovanienses*. 2020, roč. 96, č. 3, s. 563-581. ISSN 1783-1423.

POKORNÝ, Petr. *Evangelium podle Marka*. Praha: Centrum biblických studií AVČR a UK, Česká biblická společnost, 2016. ISBN 978-80-7545-007-4.

POHLMANN, Hans. *Die Metanoia als Zentralbegriff der christlichen Frömmigkeit*. Leipzig: J.C. Hinrichs, 1938.

ROCHE, Eugene. "Pénitence et Conversion dans l'évangile et la vie Chrétienne". In: *La nouvele revue théologique*. 1957, č. 79, s. 113-134.

SCHNACKENBURG, Rudolf. "The demand for Repentance". In: *The Moral Teaching of the New Testament*. 1962, s. 25-33.

SOARDS, Marion. And the Lord Turned and Looked Straight at Peter: Understanding Luke 22,61. In: *Biblica*. 1986, roč. 67, č. 4, s. 518-519.

SOARDS, Marion. Tradition, Composition, and Theology in Jesus' Speech to the "Daughters of Jerusalem" (Luke 23,26-32). In: *Biblica*. 1987, roč. 68, č. 2, s. 221-244.

SWETNAM, James. Some Signs of Jonah. In: *Biblica*. 1987, roč. 68, č. 1, s. 74-79.

ŠKOVIERA, Daniel, PANCZOVÁ, Helena. *Mathemata Graeca. Základy biblickej gréčtiny*. Trnava: Dobrá kniha, 1999. ISBN 80-7141-257-0.

ŠTRBA, Blažej. Čo urobil Peter, keď kohút druhýkrát zaspieval? Filologická poznámka k slovesu ἐπιβάλλω v Mk 14,72. In: *Studia Biblica Slovaca*. 2005, roč. 1, č. 1, s. 60-72. ISBN 80-89120-06-7.

ŠTRBA, Blažej. *Dobrá zvest' o Mesiašovi. Úvod do synoptických Evanjelii podľa Marka a Matúša*. Badín: RKCMBF UK, Kňazský seminár sv. Františka Xaverského, 2016. ISBN 978-80-88937-75-3.

ŠTRBA, Blažej. *Všeobecný úvod do Svätého písma*. Badín: RKCMBF UK, Teologický inštitút pri Kňazskom seminári sv. Františka Xaverského, 2014. ISBN 978-80-971879-6-5.

ŠTRBA, Blažej. *Miqveh* – rituálne vodné zariadenie na očisťovanie v ranom judaizme. In: ŠTRBA, Blažej. ed. *Studia Biblica Slovaca 2006*, Svit: KBD, 2007, s. 79-106. ISBN 978-80-89120-11-6.

WILKES, R. *Repentance as a Condition for Salvation in the New Testament*. Ph.D. Dissertation. Dallas Theological Seminary, 1985.

WHISTON, Wiliam. trans. *The Works of Josephus*. Peabody: Hendrickson Publishers, 1996. ISBN 1-56563-167-6.

Elektronické konkordancie

BibleWorks 6, Version 6.0.005y, Copyright 2003.

CRANE, Gregory. *Perseus Digital Library* [on line]. Medford: TuftsUniversity, 2007 [cit.07.09.2023]. Dostupné na internete: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.